

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЛАШКО МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 37(091)(477)«1863/1928»–051Грінченко М.

**ПЕДАГОГІЧНА І ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
МАРІЇ ГРІНЧЕНКО (1863–1928)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Бориса Грінченка, м. Київ.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Березівська Лариса Дмитрівна,
Державна науково-педагогічна
бібліотека України імені В.О. Сухомлинського,
директор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Зайченко Іван Васильович,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
професор кафедри педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Гоменюк Оксана Олексіївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
декан факультету соціальної та
психологічної освіти.

Захист відбудеться «8» грудня 2015 року о 13 год. 00 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.01 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б).

Автореферат розісланий « ____ » листопада 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.А. Венгловська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Демократичні процеси в Україні потребують оновлення освіти, що ґрунтується на національно-культурних традиціях з урахуванням досягнень вітчизняної педагогіки. Нині зусилля педагогічної науки і шкільної практики спрямовані на творення національної школи й освіти. З огляду на це вивчення спадщини педагогів минулого є закономірним, оскільки аналіз педагогічних поглядів персоналій у певні історичні періоди дає змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні як цілісного багатогранного явища. Дослідження педагогічної персоналії, на думку академіка О. Сухомлинської, «збагачує й урізноманітнює наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу»¹.

Вивченню історико-педагогічних явищ, поверненню забутих імен у науковий простір присвятили свої праці Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, І. Зайченко, Я. Кодлюк, Н. Копиленко (Антонець), О. Кравченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, В. Федяєва та ін.

Одне з провідних місць в історико-педагогічних дослідженнях посідає творча спадщина освітніх діячів, які, незважаючи на репресивні заходи царського уряду, очолили в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст. просвітницький рух за рідномовну школу, українську мову і культуру, а в добу існування української держави (1917–1920) взяли найактивнішу участь у становленні національної системи освіти й виховання. До таких педагогів-просвітників належить і Марія Миколаївна Грінченко (1863–1928), відома громадська діячка, педагог, письменниця, перекладач, автор науково-популярних книжок для народу. Часто друкувалася під псевдонімами М. Г.; М. З.; О. К.–М. (спільно з Коваленком, О.); П–ка, І.; Р–ой, П. З.; Данко, М.; Доленко, М.; Загірна, М.; Загірна, Марія; Загірня М.; Чайченко, М.; Чайченко, Маруся, але найбільше відома як Марія Загірня. В історії української педагогіки М. Грінченко найчастіше згадується в контексті дослідження творчої спадщини її чоловіка Б. Грінченка. Завдяки йому вона мала змогу спілкуватися з корифеями української літератури і культури, зокрема з Т. Зіньківським, М. Коцюбинським, І. Липою, І. Нечуєм-Левицьким, В. Самійленком, І. Франком та ін.

Особистість М. Грінченко, її різнопланова діяльність привертала увагу вчених на різних етапах розвитку педагогічної науки. Громадські діячі та літературознавці початку XX ст. Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, С. Русова, В. Чередниченко висвітлювали її просвітницьку та літературну діяльність.

Сучасні історики педагогіки Л. Березівська, Н. Копиленко (Антонець), Н. Побірченко аналізують педагогічно-просвітницькі здобутки М. Грінченко. Зокрема, Н. Копиленко (Антонець) присвятила педагогічно-просвітницькій діяльності М. Грінченко ряд статей: «Освітнянський подвиг Марії Грінченко» (1994);

¹ Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – Київ: А.П.Н., 2003. – С. 37.

«Марія Грінченко» (1996); «До ювілею подружжя Грінченків» (1998); «Історична постать у сімейному інтер'єрі: родина Грінченків» (1999); «В славу Грінченків своєю скромною рукою вписала ти нестерті письмена» (1999).

Творчість М. Грінченко була предметом наукових розвідок українських учених. Л. Нежива вивчала літературно-мистецькі та наукові пошуки М. Загірньої, М. Думанська досліджувала організаційно-видавничі та редакторські аспекти діяльності Марії Грінченко.

Водночас історіографічний огляд свідчить про недостатнє вивчення педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченко та відсутність окремого присвяченого їй цілісного історико-педагогічного дослідження. Ряд питань з окресленої проблеми потребують ґрунтовнішого вивчення, зокрема освітньо-виховні ідеї, зміст підручників просвітниці, її погляди на сімейне виховання, видавничу діяльність, внесок у популяризацію творчої спадщини чоловіка та ін. Суперечність між значущістю педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченко і необхідністю визначення її місця в історії української педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ ст. зумовила вибір теми дисертаційного дослідження **«Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка і є складовою теми «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (реєстраційний номер № 0110U006274).

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 3 від 24.02.2011 р.) та узгоджена на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26.04.2011 р.).

Мета дослідження – цілісно розкрити внесок Марії Грінченко в розвиток української освіти і педагогічної думки.

Відповідно до теми та мети дослідження сформульовано такі **завдання**:

1. Окреслити історіографію проблеми і джерельну базу дослідження.
2. З'ясувати чинники формування М. Грінченко як педагога-просвітника.
3. Визначити періоди педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченко.
4. Розкрити загальнопедагогічні ідеї просвітниці.
5. Проаналізувати зміст підручників педагога.
6. Охарактеризувати зміст і напрями просвітницької роботи М. Грінченко.

Об'єкт дослідження – творча спадщина та діяльність М. Грінченко.

Предмет дослідження – напрями, зміст і особливості діяльності М. Грінченко як педагога і просвітниці.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХІХ – кінець 20-х років ХХ ст. Нижньою межею є 1881 р. – початок педагогічної діяльності М. Грінченко, верхньою – 1928 р., передчасна смерть педагога-просвітника.

Для розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс таких взаємопов'язаних **методів**:

пошуково-бібліографічний метод вивчення опублікованих та архівних матеріалів уможливив теоретичний аналіз, синтез, систематизацію і класифікацію джерел з досліджуваної проблеми;

персоналістично-біографічний – допоміг схарактеризувати життєвий і творчий шлях М. Грінченко, з'ясувати роль окремих громадських, культурно-освітніх діячів у становленні її як педагога-просвітника;

історико-ретроспективний – забезпечив аналіз змісту й напрямів педагогічної та просвітницької діяльності М. Грінченко;

хронологічний – дав змогу розглянути педагогічні погляди просвітниці в динаміці та часовій послідовності, розробити періодизацію її педагогічно-просвітницької діяльності, систематизувати педагогічну спадщину М. Грінченко;

герменевтичний – допоміг у коментуванні творів педагога;

феноменологічний – забезпечив об'єктивність у висвітленні фактів та незаангажований підхід до розгляду постаті просвітниці без ідеалізації, догматизму, упередженості;

аксіологічний – допоміг в оцінці змісту педагогічної і просвітницької діяльності М. Грінченко.

Джерельна база дослідження:

опубліковані праці діячки (науково-популярні книжки, підручники, мемуари, переклади, твори для дітей);

рукописна спадщина просвітниці (статті, підручники, рецензії, листи);

архівні документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. № I – літературні матеріали; ф. № III – листування; ф. № 170 – Б. Грінченко (родинний фонд); ф. № XXVII – М. Плевако; ф. № 114 – товариство «Просвіта»); Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. № 274 – Київське губернське жандармське управління; ф. № 365 – Тимчасове жандармське управління воєнного генерал-губернаторства Галіції; ф. № 2052 – М. Сумцов); Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України (ф. № 28 – Олена Пчілка (О. Косач); ф. № 47 – В. Доманицький; ф. № 75 – Матеріали письменників новітньої української літератури; ф. № 130 – Б. Грінченко; ф. № 131 – О. Назаріїв);

періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., на сторінках яких публікувалися праці М. Грінченко (журнали: «Киевская старина» (1882–1906), «Літературно-науковий вісник» (1898–1932), «Украинская жизнь» (1912–1917), «Україна» (1914–1930), «Вільна українська школа» (1917–1920); газети: «Громадська думка» (1905–1906), «Нова громада» (1906), «Рада» (1907–1914);

спогади сучасників і сподвижників М. Грінченко про її життя і діяльність (Д. Дорошенко, С. Єфремов, Л. Скрипник, Є. Чикаленко та ін.);

інтерпретаційні джерела (монографії, довідково-бібліографічна література, дисертації, брошури, статті в контексті досліджуваної проблеми).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* цілісно розкрито педагогічну і просвітницьку діяльність М. Грінченко, з'ясовано чинники її формування і становлення як педагога-просвітника (суспільно-політичні, родинні, педагогічні, культурно-просвітницькі); на основі критеріїв (зміни в особистому та

родинному житті, поглядах і діяльності М. Грінченко з урахуванням суспільно-політичних та культурно-просвітницьких чинників) визначено періоди її педагогічно-просвітницької діяльності: 1) Харківський (1881–1885) – початок педагогічної діяльності, переоцінка цінностей; 2) Херсонський (1885–1887) – просвітницька діяльність спільно з Б. Грінченком; 3) Олексіївський (1887–1894) – активна педагогічно-просвітницька робота; 4) Чернігівський (1894–1902) – плідна просвітницько-видавнича діяльність; 5) Київський (1902–1928) – активна науково-просвітницька діяльність та реалізація педагогічних задумів; схарактеризовано загальнопедагогічні погляди М. Грінченко (роль учителя та рівень його фахової підготовки; побудова навчально-виховного процесу на гуманістичних і національних засадах; рідномовне навчання; розвивальний, виховний характер освіти; доброзичливі стосунки між учителями та учнями, між самими вчителями; протиставлення авторитарним формам навчання нових, що ґрунтуються на повазі до дитини; функціонування бібліотек як важливої складової народних шкіл) та ідеї щодо сімейного виховання (збереження національного укладу сімейного життя і виховання; приклад батьків; виховання відповідальності за свої вчинки; дотримання моральних цінностей – працелюбність, гостинність, взаємоповага; трудове, естетичне виховання дитини; роль матері у вихованні особистості дитини; зрівняння в правах чоловіка і жінки); здійснено поглиблений аналіз змісту підручників педагога для початкової школи та з'ясовано підходи до їх створення (на принципах науковості, народності, зв'язку навчання з життям, особистісного підходу, політичної, релігійної та національної нейтральності); виявлено внесок М. Грінченко в популяризацію творчої спадщини Б. Грінченка (видання його біографії, творів, обстоювання імені педагога).

Уточнено окремі факти з педагогічної та просвітницької діяльності М. Грінченко (вчителювання на Харківщині та Катеринославщині), а також видавничої і наукової (робота в Чернігівському видавництві, упорядкування Музею старожитностей В. Тарновського, праця над Словарем української мови разом з Б. Грінченком).

Подальшого розвитку набули: вивчення історіографії творчої спадщини педагога-просвітника; дослідження видавничої діяльності М. Грінченко в руслі просвітницького руху; аналіз змісту науково-популярних книжок діячки та з'ясування їх значення для просвіти українського народу.

До наукового обігу *введено* 136 архівних джерел, серед них 43 невідомих (атестати про освіту М. Грінченко; неопублікована стаття «Колись і тепер»; уривки статті «Про заборону викладання української мови в школі та про народну школу взагалі»; список установ, куди діячка надсилала твори чоловіка, – «Кому які книжки послано»; листи до доньки Анастасії; службове листування з видавництвами про друкування творів Б. Грінченка; спогади українського педагога і письменниці Л. Скрипник про М. Грінченко тощо).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що основні висновки й положення дисертаційної роботи збагачують історико-педагогічне знання про розвиток педагогічної думки в Україні кінця XIX – 20-х років XX ст. Теоретичні положення, джерельна база, представлений у додатках

фактологічний матеріал можуть стати основою для подальших історико-педагогічних студій, а також використовуватися при укладанні курсів історії педагогіки, створенні підручників і посібників з історії освіти України.

Результати дослідження **упроваджено** в навчально-виховний процес Київського університету імені Бориса Грінченка, зокрема, вони використовуються під час викладання навчального курсу «Вступ до спеціальності», проведення екскурсій у музеї Бориса Грінченка, у роботі Науково-дослідної лабораторії грінченкознавства (акт про впровадження № 106/1-н від 19.05.2015 р.). Матеріали дослідження використовуються також у роботі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини під час проведення лекційних і семінарських занять, спецкурсів і спецсеминарів з історії педагогіки, при написанні курсових робіт (довідка про впровадження № 2439/01 від 30.12.2014 р.) та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка в процесі викладання курсів історії педагогіки, педагогіки, етнопедагогіки, основ педагогічної майстерності та виховної роботи (довідка про впровадження № 32 від 08.07.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка, висвітлювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Образ дитини у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях» (Харків, 2011); «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2011, 2014); Щорічні Грінченківські читання «Борис Грінченко: відомий і невідомий» (Київ, 2011, 2012); «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012); «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013); «Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.)» (Умань, 2014); «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); на Звітній науково-практичній конференції за результатами досліджень співробітників, докторантів, аспірантів, здобувачів і наукових кореспондентів Інституту педагогіки НАПН України за 2012 рік (Київ, 2013).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено в 12 одноосібних публікаціях автора, серед яких: 7 статей у фахових виданнях, 2 – у зарубіжних періодичних виданнях, 3 публікації у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 307 с.: основний текст – 173 с., додатки – 104 с., список використаних джерел – 30 с., налічує 330 найменувань (з них 136 – архівні справи).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, проаналізовано ступінь розробленості проблеми; схарактеризовано джерельну базу, визначено об'єкт, предмет, мету,

завдання й методи дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення, відображено апробацію і впровадження одержаних результатів дисертаційного дослідження; наведено дані про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко як історико-педагогічна проблема»** з'ясовано ступінь дослідженості проблеми; окреслено джерела дослідження; виявлено основні чинники, що впливали на формування педагогічного світогляду діячки; на основі визначених критеріїв розроблено періодизацію педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченко.

Історіографічний пошук дав змогу виділити три періоди у проведенні досліджень діяльності просвітниці. Перший період (1884–1928) – прижиттєві розвідки про М. Грінченко (О. Барвінський, С. Єфремов, І. Франко, В. Чередниченко). У них об'єктивно висвітлено роль науково-популярних книжок діячки у просвіті сільського населення, її участь у видавничій і письменницькій діяльності чоловіка. Окрему групу джерел становлять мемуари та епістолярій українських громадських і культурних діячів, сучасників М. Грінченко (Х. Алчевська, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Липа та ін.).

Другий період (1928 – кінець 80-х років ХХ ст.) – праці радянських учених та закордонних дослідників еміграції (20-ті роки – донині). Цей період позначився поступовим наступом радянської ідеології на паростки українського національного відродження, переслідуваннями представників української інтелігенції. Про М. Грінченко в перші роки радянської влади лише коротко згадувалося в працях, присвячених Б. Грінченку (В. Дурдуківський, С. Рудниченко, А. Смілянський, П. Стебницький). У 30-х роках ім'я просвітниці було вилучене з педагогічного і культурного життя у зв'язку з процесом Спілки визволення України (СВУ) (публікації А. Приходька, П. Тараненка). Незначне пошкваллення у вивченні творчості діячів української культури настало лише в період «хрущовської відлиги» (кінець 50-х років), проте діяльність М. Грінченко вивчалася побіжно в контексті дослідження спадщини Б. Грінченка (М. Рудченко, Л. Сахно). У подальші роки цей процес взагалі припинився.

У межах зазначеного періоду стали помітними певні успіхи в дослідженні постаті педагога-просвітника серед учених закордону та еміграції: співпраця М. Грінченко з журналом «Світло» (Г. Васькович); активна робота над Словником живої української мови, участь в організації київського товариства «Просвіта» (І. Книш); перекладацька діяльність (О. Кравченко); організація земських книгарень, упорядкування Шевченківського музею в Чернігові (О. Луговий); зв'язки з видатними діячами національно-просвітницького руху (С. Русова); участь у просвітницькому русі, зокрема праця в київській «Просвіті», створення науково-популярних книжок для народу (Л. Смоляр).

Третій період (кінець 80-х років ХХ ст. – донині) – вивчення творчої спадщини М. Грінченко в умовах незалежної України. У ході історіографічного аналізу встановлено, що цей період позначився появою досліджень різних аспектів творчої спадщини М. Грінченко, зокрема педагогічної та просвітницької (Л. Березівська, Є. Жук, Н. Копиленко (Антонець), Д. Снісаренко), видавничої (М. Думанська, О. Матвійчук, М. Наумова), літературної (Г. Вервес, Л. Нежива),

фольклорної (Л. Козар). Особливої уваги заслуговують праці про життя та діяльність українського просвітника і громадського діяча Б. Грінченка, оскільки в них згадується про М. Грінченка як соратника педагога в усіх його справах (Н. Богданець-Білокаленко, М. Веркалець, Я. Голобородько, А. Животенко-Піанків, І. Квітко, М. Кучинський, А. Мовчун, М. Пентилюк, Ф. Погребенник, А. Погрібний). Особливість зазначеного періоду полягає в тому, що завдяки активності дослідників ім'я просвітниці повернулося в національно-культурний простір. Водночас історіографічний аналіз наукової літератури свідчить про відсутність цілісного дослідження педагогічної та просвітницької діяльності М. Грінченка.

У дисертаційній роботі систематизовано і класифіковано джерельну базу, що допомогла в розв'язанні розглядуваної проблеми: опубліковані праці М. Грінченка (науково-популярні книжки, підручники, мемуари, переклади, твори для дітей); рукописна спадщина (статті, підручники, рецензії, листи); архівні документи (матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві; Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України); періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., на сторінках яких публікувалися праці М. Грінченка; спогади сучасників і сподвижників просвітниці про її життя, творчість, педагогічну і просвітницьку діяльність (Д. Дорошенко, С. Єфремов, Л. Скрипник, Є. Чикаленко та ін.); інтерпретаційні джерела (монографії, довідково-бібліографічна література, дисертації, брошури, статті в контексті досліджуваної проблеми).

На основі аналізу джерел визначено основні чинники, що впливали на формування М. Грінченка як педагога-просвітника: *суспільно-політичні* – політична ситуація на території України, державна освітня та мовна політика кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст.; *родинні* – відсутність належної атмосфери для спілкування в родині батьків, виникнення непорозумінь через начитаність дівчини, зустріч і одруження з Б. Грінченком, зміна під його впливом поглядів і світоглядних переконань, народження доньки, гармонійні взаємини в родині; *педагогічні* – навчання в Богодухівській прогімназії і педагогічна діяльність у школах Богодухівщини, навчання дітей відповідно до русифікаторської освітньої політики царського уряду, переосмислення свого минулого та усвідомлення невідповідності тогочасної системи освіти потребам суспільства; *культурно-просвітницькі* – спілкування з видатними діячами української культури, що позначилося на формуванні педагогічно-просвітницьких поглядів; участь у просвітницькому русі, вплив ідей зарубіжних письменників на світогляд діячки.

З урахуванням визначених критеріїв (зміни в особистому та родинному житті, поглядах і діяльності М. Грінченка в руслі суспільно-політичних та культурно-просвітницьких чинників) розроблено періодизацію та виявлено особливості педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченка:

перший період – Харківський (1881–1885) – *початок педагогічної діяльності, переоцінка цінностей* (навчання дітей за всіма канонами освітньої політики царського уряду; зміна поглядів після зустрічі з Б. Грінченком, початок формування після одруження з ним як просвітниці, письменниці та перекладача);

другий період – Херсонський (1885–1887) – просвітницька діяльність спільно з Б. Грінченком (допомога йому у збиранні різних відомостей з народного життя);

третій період – Олексіївський (1887–1894) – активна педагогічно-просвітницька робота (учителювання разом з Б. Грінченком; відродження народних традицій; організація систематичних колективних читань українських книжок для дорослого населення; написання науково-популярних книжок «Юрко Стефенсон», «Сократ – грецький учитель», «Орлеанська дівчина Жанна д'Арк» та ін.);

четвертий період – Чернігівський (1894–1902) – плідна просвітницько-видавнича діяльність (утвердження як просвітниці та автора науково-популярної літератури; допомога Б. Грінченку в укладанні та випуску етнографічних матеріалів як фундаментального зібрання; упорядкування Музею В. Тарновського, зокрема бібліотеки);

п'ятий період – Київський (1902–1928) – активна науково-просвітницька діяльність та реалізація педагогічних задумів (участь у впорядкуванні та виданні Словаря української мови (1907–1909); робота в українській газеті «Громадська думка» у складі редакційного комітету; опублікування статей на політичну тематику, просвітницького спрямування, щодо прав жінки в суспільстві: «Про новий виборчий закон в Галичині», «Події в Галичині», «Про євреїв», «Правда про єврейський погром у Києві», «Спілка рівноправності жінок», «Наші товариства»; після закриття газети праця в українській газеті «Рада» та журналі «Нова громада» (обов'язки секретаря); активна участь у створенні та діяльності товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка в Києві (видавнича комісія); завершення створення цілісної освітньо-просвітницької бібліотеки (весь список друкованих праць увійшов до Історично-філологічного збірника ВУАН за 1923 р.), що сприяла поширенню наукових знань серед широкого кола читачів; продовження боротьби з утисками української мови; популяризація творів чоловіка, зокрема видання його біографії (1911), науково-популярних книжок; після Лютневої революції (1917) і проголошення Української народної республіки (УНР) участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу, першого законодавчого органу УНР; тісна співпраця з відновленим товариством «Просвіта» (1917 – кінець 1918) з метою збереження української мови, культури та освіти; створення в 1918 р. у двох частинах підручника для початкового навчання «Наша рідна мова»; укладення рукописного каталогу родинної книгозбірні; продовження видавничої діяльності, видання науково-популярних творів Б. та Н. Грінченків; зміна напрямів діяльності з установленням радянської влади в Україні (1919) – уповільнення через матеріальні труднощі видавничої діяльності; активна участь у роботі Союзу українок; співпраця з Державним видавництвом України, публікування своїх перекладів та оповідань; робота у Всеукраїнській академії наук над Словником живої української мови (1919–1928).

Дослідження підтвердило, що педагогічно-просвітницька діяльність М. Грінченко в усі періоди охоплювала різні сфери суспільного життя (освітня, наукова, культурна), де проявився її талант як учителя, ученого, просвітника, письменника та громадського діяча, і спрямовувалася на просвітництво народу, пробудження його національної свідомості.

У другому розділі «Педагогічна діяльність Марії Грінченко» схарактеризовано загальнопедагогічні ідеї просвітниці, проаналізовано зміст підручників її авторства та з'ясовано погляди на сімейне виховання.

Педагогічні ідеї М. Грінченко щодо освіти й виховання в народних школах розкрито в неопублікованих статтях «Колись і тепер» (1922), «Про заборону викладання української мови в школі та про народну школу взагалі» (б.д.), «О земских сельских библиотеках» (б.д.); у статтях «Львівський університет» (1906), «Доки так буде?» (1906), надрукованих у газеті «Громадська думка» (1905–1906); у мемуарах (розділ «Школи, де вчителював Борис Грінченко» (1922).

Аналіз педагогічної спадщини М. Грінченко засвідчив, що вона приділяла значну увагу ролі вчителя в суспільстві, доводила необхідність спеціальної педагогічної підготовки для роботи в навчальних закладах, виступала за тісний зв'язок учителя з народом, його мовою, звичаями. При цьому вважала, що педагог повинен бути високоморальною, національно свідомою людиною. Просвітниця була противником суворих методів покарання, особливо фізичних, вона виступала проти жорстокого поводження з учнями. Водночас учитель, на її переконання, має бути стриманою, толерантною особою у поводженні зі своїми колегами, бо лише у сприятливій атмосфері вчительського колективу можна досягти належного рівня навчання дітей. М. Грінченко хвилювали й умови життя та праці вчителя, стосунки між учителем і волосним начальством. Вона вважала, що вчитель має бути соціально захищеним, займати гідне становище в суспільстві. Гальмом шкільного навчання просвітниця називала інспекторів народних шкіл, які виконували роль наглядачів.

Установлено, що діячка засуджувала освітню політику влади, спрямовану на заборону української мови, переслідування національно свідомих учителів. Вона виступала за розвивальний характер освіти на противагу схоластиці, зубрінню й механічному запам'ятовуванню у шкільному навчанні.

М. Грінченко наполягала на побудові такого процесу навчання, який сприяв би розвитку розумових і пізнавальних здібностей учнів. Мету навчання вона вбачала у здобутті учнями корисних і міцних знань, розвитку мислення, оволодінні практичними вміннями та навичками.

Виявлено, що просвітниця протиставляла школі імперської доби школу нового типу (школа В. Дурдуківського, 1917–1929), де діти працювали не з примусу, а добровільно і з великим бажанням, бо тут застосовувалися нові підходи в навчанні, діти мали можливість виявляти свої здібності, свою індивідуальність, ініціативність. Саме на прикладі цієї школи М. Грінченко показала, що лише індивідуальний підхід сприятиме розвитку природних задатків дитини.

З'ясовано, що діячка відстоювала ідею навчання рідною мовою як могутнім засобом засвоєння учнями глибоких знань, розвитку мислення, розширення світогляду, національного виховання, виступала проти русифікації українців, брала активну участь у заходах щодо впровадження україномовного навчання (схвалення київською інтелігенцією записки «О нуждах украинской школы» (1905) з написаним М. Грінченко супровідним клопотанням до міністра народної освіти про необхідність уведення рідномовного навчання).

Дослідження показало, що М. Грінченко вважала сільську бібліотеку важливою освітньою ланкою народних шкіл. Вона наголошувала на гальмуванні процесу створення та впорядкування бібліотек через відсутність приміщень, труднощі в доборі кадрів для завідування бібліотеками, утиски та постійне стеження Міністерства народної освіти за наповненням бібліотек літературою.

Аргументовано, що створення підручників українською мовою було важливим напрямом педагогічної діяльності просвітниці. Вона вважала рідномовну книжку провідним засобом поширення грамотності серед населення. Педагог приділяла значну увагу створенню шкільних підручників, що відповідали б принципам науковості, народності, зв'язку навчання з життям, особистісного підходу, політичної, релігійної та національної нейтральності. Ідеєю створення підручників для початкового навчання вона захопилася ще в процесі спільної роботи з Б. Грінченком (редагування, коректура) над підручником «Українська граматка до науки читання і писання» (1907), а далі – над його логічним продовженням підручником для початкового навчання «Рідне слово», який М. Грінченко змогла видати з певними змінами в 1912 р.

З появою передумов для написання підручників у період національно-визвольних змагань просвітниця створила й видала в 1918 р. у двох частинах підручник «Наша рідна мова» (Перша читанка і Друга читанка) як своєрідне продовження «Рідного слова». Виходячи із сучасної типологізації підручників для початкової школи (поглиблені, альтернативні, інтегровані), вважаємо обидва підручники інтегрованими, оскільки вони поєднали зміст таких навчальних предметів: навчання читання та певною мірою письма і мови, усна народна творчість, відомості з географії, історії, фізики, природознавства, що сприяло формуванню в дітей системи знань, умінь і навичок.

Аналіз підручників «Рідне слово» за авторством Б. та М. Грінченків і «Наша рідна мова» М. Грінченко показав, що вони виконували провідні функції підручника для початкової школи: інформаційну, розвивальну та виховну. Нереалізованим залишився задум діячки видати читанки «Мальована азбучка» для наймолодших школярів (збереглася у вигляді рукописного макета) та «Рідна нива» для учнів середнього віку у двох частинах (укладено зміст, який включає твори видатних українських письменників).

Погляди просвітниці щодо сімейного виховання відображені в основному в епістолярній спадщині. Вона вважала родину осередком виховання на національній основі, найважливішою ланкою формування в дитини світогляду, національної свідомості засобами усної народної творчості, зокрема пісні. Великого значення М. Грінченко надавала таким складникам: національний уклад сімейного життя і виховання (додержання народних традицій, виховання на засадах патріотизму); приклад батьків та їх роль у формуванні особистості дитини; піклування про здоров'я дитини, виховання в неї почуття відповідальності за свої вчинки; взаємоповага і взаєморозуміння у стосунках між батьками і дітьми; виховання дитини на таких моральних цінностях, як працелюбність, добропорядність, гостинність; трудове виховання як невід'ємна складова життя і діяльності родини; театр як джерело естетичного виховання; освіта як засіб професійного зростання та

інтелектуального розвитку; виховання в дітей поваги до інших; рівні права чоловіка і жінки.

У третьому розділі **«Зміст і спрямованість просвітницької діяльності Марії Грінченко»** схарактеризовано основні її напрями: видавнича діяльність, створення науково-популярних книжок та популяризація творчої спадщини Б. Грінченка.

Установлено, що видавнича діяльність М. Грінченко відбувалась у різних суспільно-політичних умовах (розпочалася з утисків та цензурних заборон в умовах царизму, продовжувалася з розбудовою української державності та встановленням радянської влади), що впливали на пошуки нових способів донести читачам просвітницькі видання. У 1884 р. відбувся дебют діячки – у Львові вийшов з друку її переклад оповідання Л. Толстого «Чим люди живі?». Відтоді вона розвивалась як видавець і письменниця, удосконалювала свій видавничий хист (організація при школі в селі Олексіївці на Луганщині під час учителювання підпільної української бібліотеки; переписування через нестачу друкованої української літератури книжок та підручників друкованими літерами й поширення їх серед дітей і дорослих; пошук шляхів уникнення цензурних заборон; початок друкування науково-популярної літератури, зокрема поява в 1891 р. у Львові першої науково-популярної перекладеної з російської мови книжки «Лікар Ісаак»). Як результат тісної співпраці з видавництвом львівської «Просвіти» у 1892–1893 рр. на світ з'явилися оповідання «Гая», науково-популярні книжки «Юрко Стефенсон. Оповідання про те, як вигадано железницю», «Сократ – грецький учитель» та ін., спрямовані насамперед на просвітницькі цілі.

Марія Грінченко продовжила видавничу справу в Чернігові (1894–1902) – створення разом з чоловіком видавництва дешевої літератури для охоплення просвітою якомога більше українців; вихід у світ 14 творів, зокрема оповідань «Чорноморці у неволі» (1895), «Добра душа» (1895); науково-популярних брошур «Як вигадано машиною їздити» (1896), «Орлеанська дівчина Жанна д'Арк» (1897) та ін.

З переїздом до Києва (1902) М. Грінченко активно включилася в роботу над Словарем української мови. Після революційних подій 1905 р. царський уряд дозволив певні громадські свободи, що дало змогу просвітниці разом з відомими громадськими діячами В. Дурдуківським, С. Єфремовим, С. Русовою співпрацювати з україномовними періодичними виданнями «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», просвітницькими установами (опублікування ряду науково-популярних книжок коштом товариства «Просвіта» й Української радикальної партії у Львові, товариства «Просвіта» в Києві, зокрема «Боротьба англійських колоній американських за волю» (1905), «Хто з чого живе?» (1905), «Земельна справа в Новій Зеландії» (1905) та ін.).

Після смерті чоловіка до повалення самодержавства діячка продовжувала займатися видавничою справою (видання перекладів Е. Амічіса та Г. Андерсена (1911), брошур «Про одруження на Україні в давніші часи» (1912), «Розум та почування у живої тварі» (1914), «Про виборче право» (1917); перевидання книжки «Про державний лад у всяких народів» (1917); укладання договорів із видавництвами «Друкарь», «Книгоспілка», «Криниця» для друкування творів чоловіка і доньки).

У радянську добу просвітниця активно співпрацювала з видавництвами: Всеукраїнське робітниче кооперативне видавництво, Державне видавництво України, «Рух», де їй часто доводилося відстоювати свої авторські права.

З'ясовано, що створення дешевих українських книжок для народу було одним із напрямів багатоаспектної діяльності М. Грінченко. Твори просвітниці за тематикою охоплювали різні галузі знань: географія і природознавство: «Під землею. Оповідання про шахти», 1897 (розповідь про внутрішню будову землі, гори та вулканічну діяльність і водночас про тяжкий побут шахтарів, небезпечні умови для їхньої праці); «Під морськими хвилями», 1901 (науковий матеріал про роботу водолазів): медицина: «Лікар Ісаак», 1891 (відомості про середньовічного єврейського лікаря Ісаака Джемса та винайдення ним способу переливання крові, про механізм дихання в живих організмах і систему кровообігу в них); техніка: «Як вигадано машиною їздити», 1896 (інформація про життя і діяльність відомого англійського винахідника Георга Стефенсона); історія: «Орлеанська дівчина Жанна д'Арк», 1893 (розповідь про орлеанську дівчину, котра за свій народ прийняла мученицьку смерть); етнографія: «Про одруження на Україні в давніші часи», 1912 (відомості про давні звичаї, яких дотримувався наш народ у подружньому житті, про високоморальні взаємини в українських сім'ях); політологія: «Про державний лад у всяких народів», 1905 (інформація про різні форми правління в світі, роздуми про зміну суспільно-політичного ладу в Росії); філософія: «Сократ – грецький учитель», 1893 (відомості про філософські погляди на людське життя, моральне та сімейне виховання людини, її взаємовідносини в соціумі).

Аналіз змісту науково-популярних книжок М. Грінченко показав, що вона прагнула донести знання з різних наукових галузей до читача, розширити його кругозір, елементарно підготувати до сприймання високохудожніх творів.

Установлено, що М. Грінченко намагалася поширювати творчі здобутки свого чоловіка на теренах України і поза нею. Вивчення діяльності просвітниці зі збереження та популяризації творчої спадщини Б. Грінченка дало змогу виокремити такі основні її напрями: видання біографії та творів Б. Грінченка у співпраці з М. Плевако (прагнення донести до читача найдостовірнішу інформацію про життя і діяльність Б. Грінченка); активна співпраця з установами, названими ім'ям Б. Грінченка (листування зі студентським видавництвом ім. Б. Грінченка в Харкові, Вищими педагогічними курсами ім. Б. Грінченка в Білій Церкві, Жіночою народною школою ім. Б. Грінченка у Львові, Київською педагогічною школою ім. Б. Грінченка, Першою українською громадською гімназією ім. Б. Грінченка в Умані, Нижнесироватською семирічною школою ім. Б. Грінченка); популяризація творчих здобутків педагога за кордоном (участь в організації заходів, присвячених пам'яті Б. Грінченка, листування зі співробітниками Педагогічного інституту у Празі (Чехія) українськими емігрантами Д. Дорошенком та В. Сімовичем; поширення творів чоловіка і доньки по різних видавництвах і бібліотеках за кордоном (Женевська бібліотека, Бібліотека Британського музею в Лондоні, Публічна бібліотека м. Нью-Йорка та ін.); прагнення зберегти бібліотеку Б. Грінченка (лист до міністра освіти); відстоювання імені чоловіка (листування з Х. Алчевською на сторінках журналу «Украинская жизнь» через непорозуміння між Б. Грінченком і нею); відстоювання

авторства Б. Грінченка у Словарі української мови (дискусія з Є. Тимченком, вагомі аргументи на користь Б. Грінченка).

Метою такої діяльності було бажання просвітниці поширити ідеї Б. Грінченка про утвердження української мови в школі, необхідність видання підручників українською мовою, а також донести їх до прийдешніх поколінь і, звичайно, зберегти пам'ять про чоловіка.

ВИСНОВКИ

Цілісне дослідження педагогічної і просвітницької діяльності Марії Миколаївни Грінченко (Загірньої) дало змогу зробити такі висновки:

1. У процесі історіографічного аналізу виокремлено основні періоди розвитку досліджень діяльності М. Грінченко: *перший період* (1884 – 1928) – об'єктивність і достовірність інформації про М. Грінченко у прижиттєвих розвідках; *другий період* (1928 – кінець 80-х років ХХ ст.) – тенденційність, ідеологізація висвітлення, негативне трактування творчої спадщини діячки та її особистості, тоді як у працях учених закордону та еміграції постать просвітниці висвітлювалася без упередженості; *третій період* (кінець 80-х років ХХ ст. – донині) – повернення імені просвітниці в національний освітньо-культурний простір. Історіографічний пошук засвідчив відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченко.

Для проведення дослідження систематизовано і класифіковано джерельну базу, що включає опубліковані праці М. Грінченко, її рукописну спадщину; архівні документи; періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., на сторінках яких публікувалися праці просвітниці; спогади сучасників і сподвижників діячки; інтерпретаційні джерела.

2. На основі ретроспективного аналізу педагогічної та просвітницької діяльності М. Грінченко з'ясовано основні чинники, що впливали на її формування і становлення як педагога-просвітника: *суспільно-політичні* (політична ситуація на території України, державна освітня та мовна політика кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст.); *родинні* (відсутність належної атмосфери для спілкування в родині батьків, виникнення непорозумінь через начитаність дівчини; зустріч і одруження з Б. Грінченком, зміна під його впливом поглядів і світоглядних переконань; народження доньки, гармонійні взаємини в родині); *педагогічні* (навчання в Богодухівській прогімназії і педагогічна діяльність у школах Богодухівщини; навчання дітей відповідно до русифікаторської освітньої політики царського уряду; переосмислення свого минулого та усвідомлення невідповідності тогочасної системи освіти потребам суспільства); *культурно-просвітницькі* (спілкування з видатними діячами української культури, що позначилося на формуванні педагогічно-просвітницьких поглядів; участь у просвітницькому русі; вплив ідей зарубіжних письменників на світогляд діячки).

3. У результаті аналізу життєвого шляху М. Грінченко з урахуванням визначених критеріїв (зміни в особистому та родинному житті, поглядах і діяльності М. Грінченко в руслі суспільно-політичних та культурно-просвітницьких чинників)

аргументовано періоди та особливості її педагогічно-просвітницької діяльності: *перший період – Харківський (1881–1885) – початок педагогічної діяльності, переоцінка цінностей* (навчання дітей в умовах русифікаторської освітньої політики; знайомство з Б. Грінченком і приєднання до просвітницького гуртка, після одруження з ним початок формування як письменниці й перекладача); *другий період – Херсонський (1885–1887) – просвітницька діяльність спільно з Б. Грінченком* (допомога йому у збиранні по селах різних відомостей з народного життя); *третій період – Олексіївський (1887–1894) – активна педагогічно-просвітницька робота* (застосування диференційованого підходу в навчальному процесі; відродження українських традицій; організація колективних читань українських книжок для освіти дорослого населення); *четвертий період – Чернігівський (1894–1902) – плідна просвітницько-видавнича діяльність* (остаточне формування М. Грінченка як просвітниці та автора науково-популярної літератури; розгортання видавничої діяльності; допомога Б. Грінченку в укладанні та випуску етнографічних матеріалів як фундаментального зібрання; упорядкування Музею української старовини В. Тарновського); *п'ятий період – Київський (1902–1928) – активна науково-просвітницька діяльність та реалізація педагогічних задумів* (упорядкування Словаря української мови; робота в українських газетах; завершення створення освітньо-просвітницької бібліотеки; популяризація творів чоловіка; участь у роботі громадських організацій; створення та видання підручника «Наша рідна мова» (1918); робота у Всеукраїнській академії наук).

4. Розкрито загальнопедагогічні ідеї М. Грінченка: роль учителя як носія знань, рівень його фахової підготовки; побудова навчально-виховного процесу на гуманістичних і національних засадах, розвивальний, виховний характер освіти; доброзичливі стосунки між учителями та учнями і між самими вчителями; належні умови для життєдіяльності педагога; забезпечення шкіл приміщеннями; наділення інспекторів функціями надання допомоги вчителям, а не жорсткого нагляду за ними; діяльність бібліотек як невід'ємної складової народної школи. Установлено, що вона вважала рідномовне навчання основою виховання на національному ґрунті, могутнім засобом здобуття учнями корисних і міцних знань, розвитку мислення, розширення світогляду. Віджилим, застарілим формам навчання діячка протиставляла нові підходи, зокрема індивідуальний підхід до дитини, що уможлиблював розвиток її здібностей та ініціативності.

З'ясовано, що М. Грінченка надавала важливого значення сімейному вихованню. Його основою вона вважала родину. Особливу роль у сімейному вихованні просвітниця відводила таким складникам: національний уклад сімейного життя (додержання народних традицій, виховання на національних засадах); турбота про здоров'я дитини; любов і повага у взаєминах між батьками і дітьми; громадянське виховання (залучення дітей до суспільного життя); трудове виховання; естетичне виховання; приклад батьків у вихованні дитини; роль матері у формуванні особистості дитини; виховання в дітей поваги до інших; високоморальні взаємини між чоловіком і дружиною; рівні права чоловіка і жінки.

5. Вивчення джерел свідчить, що М. Грінченка, переймаючись думками про національну освіту, вважала підручник, створений на національній основі,

провідним засобом поширення грамотності серед українського населення, найефективнішою книгою в розвитку розумових здібностей учня. Вагомим внеском просвітниці в педагогічну науку, зокрема в українське підручникотворення, є упорядкування, створення й видання підручників («Рідне слово», 1912; «Наша рідна мова», 1918). Виходячи із сучасних дидактичних вимог до створення підручників для початкової школи, ці підручники відносимо до інтегрованих, оскільки вони поєднали зміст таких навчальних предметів: навчання читання і певною мірою письма та мови, матеріали усної народної творчості, відомості з географії, історії, фізики, природознавства та ін., що сприяло засвоєнню дітьми знань із відповідних наук, реалізації ідеї виховання на народознавчій основі; ґрунтувались на принципах науковості, народності, зв'язку навчання з життям, виконували дидактичні функції (інформаційна, розвивальна, виховна). Підручники діячки мали яскраво виражене національне спрямування.

6. У ході дослідження схарактеризовано основні напрями просвітницької діяльності М. Грінченко: видавнича діяльність, створення науково-популярних книжок, популяризація творчої спадщини чоловіка. Установлено, що видавнича діяльність М. Грінченко мала чітко виражений просвітницький характер. Вона була багатоаспектною, характеризувалася високим професіоналізмом і всебічністю. Ряд чинників (заборона української мови та школи, нестача україномовної літератури, низький рівень освіти та ін.) визначили особливості видавничої діяльності просвітниці: боротьба із цензурними перешкодами, публікування творів Б. Грінченка, власних, а також українських і зарубіжних письменників; активне видання книжок українською мовою просвітницького характеру.

Основна мета видавничої діяльності М. Грінченко полягала у створенні книжок для освіти населення, підвищенні його національної свідомості, ознайомленні непідготовлених читачів із літературними творами як українських, так і зарубіжних авторів та елементарними знаннями з різних наукових галузей.

Аналіз змісту науково-популярних книжок просвітниці показав, що вони сприяли освіті українського народу, а саме поширенню знань з різних наук (природознавство, географія, медицина, історія, філософія, політологія); формуванню громадської думки щодо різних проблем суспільного розвитку; підвищенню загальноосвітнього та культурного рівня українського народу; пробудженню і зростанню національної свідомості та осмисленню ідеї про незалежність України; консолідації громадськості навколо ідей національної освіти (навчання рідною мовою, запровадження українознавчих предметів, видання навчальної літератури рідною мовою), педагогічних проблем (сімейне, національне, патріотичне, трудове, естетичне виховання); осмисленню правового та матеріального становища українського народу.

З'ясовано, що М. Грінченко доклала значних зусиль для збереження та популяризації творчої спадщини Б. Грінченка за такими основними напрямками: видання його біографії та творів; співробітництво з установами, названими ім'ям педагога; поширення ідей і творів Б. Грінченка за кордоном; прагнення зберегти бібліотеку; відстоювання імені Б. Грінченка у пресі; відстоювання його авторства у Словарі української мови тощо. Діяльність просвітниці на ниві популяризації

творчої спадщини Б. Грінченка є вагомим внеском у розвиток історії педагогіки та освіти України.

Таким чином, розв'язання поставлених завдань уможливило досягнення мети дисертації. Здійснене нами дослідження, однак, не вичерпує всіх аспектів педагогічно-просвітницької діяльності М. Грінченка. Подальшого вивчення потребують такі історико-педагогічні проблеми: освітньо-виховні ідеї в літературній спадщині діячки (дитячі оповідання, казки, віршовані загадки), компаративний аналіз педагогічних ідей просвітниці та інших вітчизняних педагогів розглянутого періоду тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лашко М. В. Становлення Марії Грінченко як педагога-просвітника / Михайло Васильович Лашко // Шлях освіти. – 2011. – № 4. – С. 33–37.
2. Лашко М. В. Підручник для початкової школи М. Грінченко «Наша рідна мова» (1918) : структура, зміст і принципи» / М. В. Лашко // Пед. дискурс : зб. наук. пр. – Хмельницький : ХГПА, 2012. – Вип. 11. – С. 167–172.
3. Лашко М. В. Образ дитини в підручниках Марії Грінченко / М. В. Лашко // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. – Харків, 2012. – Вип. 31. – С. 116–122.
4. Лашко М. Науково-просвітницька діяльність М. Грінченко в Україні (1917 – 1928) / Михайло Лашко // Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини. – Умань, 2012. – Ч.3. – С. 166–171.
5. Лашко М. В. Основні періоди просвітницько-педагогічної діяльності М. Грінченко (1863 – 1928) / М. В. Лашко // Пед. освіта : теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; Ін-т проблем виховання. НАПН України; редкол. : В. О. Огнев'юк, І. Д. Бех, Л. Л. Хоружа та ін. – Київ, 2012. – № 18. – С. 4–7.
6. Лашко М. В. Просвітницько-педагогічна діяльність М. Грінченко : історіографія дослідження / М. В. Лашко // Пед. дискурс : зб. наук. пр. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 411–416.
7. Лашко М. Проблема народного вчителя у творчій спадщині М. Грінченко / Михайло Лашко // Педагогіка вищої та серед. шк. : зб. наук. пр. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 39. – С. 326–331.
8. Lashko M. Maria Grinchenko's ideas about the development of public schools in Ukraine / M. Lashko // The Advanced science Journal USA, 2013. – Issue 12. – P. 77–80.
9. Лашко М. В. Вклад Марии Гринченко в популяризацию творческого наследия Бориса Гринченко в Украине (1910–1928) / М. В. Лашко // Вестн. Актобин. регион. госуд. ун-та им. К. Жубанова. – Актобе, 2014. – С. 160–166.
10. Лашко М. В. Вплив Бориса Грінченка на формування і становлення Марії Грінченко як педагога-просвітника / М. В. Лашко // Борис Грінченко – відомий і невідомий : матеріали щоріч. Грінченків. читань : 8 груд. 2011 р. / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – С. 100–107.

11. Лашко М. В. Погляди на сімейне виховання в епістолярній спадщині родини Грінченків / М. В. Лашко // Борис Грінченко – відомий і невідомий : матеріали щоріч. Грінченків. читань : 5 груд. 2012 р. / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 114–118.

12. Лашко М. В. Марія Грінченко у спогадах сучасників / М. В. Лашко // Актуальні проблеми суч. історико-педагогічних досліджень шк. освіти : зб. тез і анотованих матеріалів XIV Всеукр. історико-педагогічної наук-практ. конф. – Київ : Пед. думка, 2014. – С. 89.

АНОТАЦІЇ

Лашко М. В. Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2015.

У дисертації цілісно розкрито педагогічну та просвітницьку діяльність М. Грінченко, педагога, відомої громадської діячки, перекладача, автора науково-популярних книжок для народу, письменниці.

Уперше з'ясовано основні чинники, що впливали на формування і становлення М. Грінченко як педагога-просвітника; визначено періоди та особливості її педагогічно-просвітницької діяльності; розкрито загальнопедагогічні ідеї М. Грінченко, її внесок в українське підручникотворення, а також підходи до створення підручника як провідного засобу поширення грамотності серед українського населення, розвитку розумових здібностей учня; виявлено погляди на сімейне виховання.

Схарактеризовано напрями просвітницької діяльності М. Грінченко: видавнича діяльність, створення науково-популярних книжок та популяризація творчої спадщини Б. Грінченка.

До наукового обігу введено невідомі та маловідомі документи, що розширюють уявлення про особистість М. Грінченко як педагога, просвітниці, громадської діячки.

Теоретичні положення дисертації, джерельна база, представлений у додатках фактологічний матеріал можуть використовуватися при укладанні курсів історії педагогіки, написанні підручників і посібників з історії освіти, у подальших історико-педагогічних наукових розвідках.

Ключові слова: М. Грінченко, педагогічна і просвітницька діяльність, українська школа, підручники для початкової школи, рідномовне навчання, науково-популярні книжки, учитель, сімейне виховання.

Лашко М. В. Педагогическая и просветительская деятельность Марии Гринченко (1863–1928). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по

специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2015.

В диссертации осуществлено целостное исследование педагогической и просветительской деятельности М. Гринченко, педагога, известного общественного деятеля, переводчика, автора научно-популярных книг для народа, писательницы.

Впервые определены основные факторы, влияющие на формирование и становление М. Гринченко как педагога-просветителя, периоды и особенности ее педагогически-просветительской деятельности; раскрыты общепедагогические идеи М. Гринченко, ее вклад в создание украинских учебников, а также подходы к созданию учебника как основного средства распространения грамотности среди украинского населения, развития умственных способностей ученика; определены взгляды на семейное воспитание.

Охарактеризованы направления просветительской деятельности М. Гринченко: издательская деятельность, создание научно-популярных книг и популяризация творческой деятельности Б. Гринченко.

В научный оборот введены неизвестные и малоизвестные документы, которые расширяют представление о личности М. Гринченко как педагога, просветителя, общественного деятеля.

Теоретические положения диссертации, использованные источники, представленный в приложениях фактологический материал могут быть использованы при составлении курсов истории педагогики, создании учебников и пособий по истории образования, при дальнейших научных историко-педагогических исследованиях.

Ключевые слова: М. Гринченко, педагогическая и просветительская деятельность, украинская школа, учебники для начальной школы, обучение на родном языке, научно-популярные книги, учитель, семейное воспитание.

Lashko M. Maria Hrinchenko's pedagogical and enlightmental activity (1863–1928). – As a manuscript.

The thesis on competition of a scientific degree of the candidate of pedagogical sciences on a speciality 13.00.01 general pedagogics and a history of pedagogics. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2015.

The dissertation gives a complex integrated analysis of well known public figure, translator, author of popular science books M. Hrinchenko's educational and enlightmental activity. The studies show that M. Hrinchenko's formation and establishment as a teacher and educator were affected by similar factors, among which were political situation in Ukraine; misunderstandings in the family; studying at Bogodukhiv gymnasium and teaching at Bohoduhiv schools; meeting V.Hrinchenko and fundamental changes of her world outlook under his influence; contacts with outstanding pedagogians; writers, translation activities, participation in educational movement.

Main periods of M. Hrinchenko's educational activity distinguished as follows: 1) Kharkiv period (1881–1884) – pedagogical activity at Bogodukhiv public schools; 2) Kherson period (1884–1887) – pedagogical and educational activities with V.Hrinchenko in Kherson region; 3) Oleksiyivka period (1887–1894) – pedagogical and

educational activities in Oleksiyivka elementary school (Luhansk region); 4) Chernihiv period (1894–1902) – M. Hrinchenko’s educational and publishing activities as a member of Chernihiv «Hromada»; 5) Kyiv period (1902–1928) – M. Hrinchenko’s educational and publishing activities as a member of Kyiv «Prosvita»; struggle against Ukrainian language oppressions by tsarist government (1910–1917); educational and publishing activity during Ukrainian revolution (1917–1918); work in the Ukrainian Academy of Sciences with the Ukrainian language Dictionary, participation in the «Sojuz ukrainok» (Union of the Ukrainians).

The distinguished M. Hrinchenko’s main pedagogical ideas are as follows: the teacher's role in society, humanistic principles in educational process; creating normal conditions for teachers living and working; material and financial situation of schools; their role in the society; the content of school education; rural libraries functioning as an important educational link of public schools; criticism old authoritharian forms of learning, contrasting them new humanistic ones formed on the basis of goodwill without any element of coercion; innovative approaches in educational process (development of skills and initiatives of children, individual approach to child, extracurricular activities); one of her main idea was national-language-based education.

It was found that M. Hrinchenko attached great importance to the creation of textbooks in according to scientific principles: nationality, patriotical direction, communication educational process with life, religious and political neutrality (edition in 1912 «Ridne slovo» a textbook for elementary education, that was prepared for publication together with B. Hrinchenko. Creation and publication in 1918 of the reader book «Nasha ridna mova» in two parts).

In according to the modern requirements to elementary education, M. Hrinchenko’s textbooks may be classified as integrated for primary education textbooks. Because they implemented informational and developing educational functions.

Distinguished M. Hrinchenko’s main ideas about family education. According to M. Hrinchenko leading role in family education relegated to such aspects: national tenor of family life and education, national basis of family education; example of parents in the upbringing of the child; health care for the child; good relations between parents and children; labor education as an integral part of family life; child's active participation in public life; theater as a source of aesthetic education; mother's role in the child’s personality forming; equal rights of men and women.

Summarized main areas of M. Hrinchenko’s educational activity are as follows: publishing activity; creation of popular science books, popularization of creative heritage of Ukrainian activist, teacher and writer Borys Hrinchenko.

M. Hrinchenko’s publishing activity characterized by strong educational direction: M. Hrinchenko’s publishing activity in cooperation with B. Hrinchenko; publishing activity since B. Hrinchenko’s death until the overthrow of the tsarist autocracy; publishing activity during Ukrainian revolution; publishing activity during the Soviet era. Distinguished main features of M. Hrinchenko’s publishing activity, among them: fighting with Russian censorship, publishing B. Hrinchenko’s works, herself, and foreign writers; active publishing of educational books for children, education of adults.

It has been demonstrated that M. Hrinchenko proved herself an author of popular science books for people. Analysis of the contents of these books shows their vast tematics: geography and science, medicine, technology, history, ethnography, political science, philosophy. M. Hrinchenko's popular science books made a great contribution to national educational process, they enlarged peoples knowledge in various scientific fields, and increased general cultural level of the Ukrainians.

Main trends in the M. Hrinchenko's activity to the popularization of creative heritage of Boris Hrinchenko distinguished: the publication of his biography and works in collaboration with M. Plevako; active cooperation with the named B. Grinchenko institutions and participating in events dedicated to honoring of his memory; popularizing creative heritage of Boris Hrinchenko abroad, active participation in cultural events dedicated to memory of the teacher; saving B. Hrinchenko's library; defending B. Grinchenko's name in press.

Little known and unknown documents that expand knowledge about M. Hrinchenko are introduced into the scientific circulation. The main results may be used in the course of history of pedagogics, in the textbooks, in further research.

Key words: M. Hrinchenko, pedagogical and enlightmental activity, ukrainian school, national-language-based education, textbook for elementary education, popular science books, teacher, family education.